

Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді

Томаш Кемпа

Як доводять студії українських та польських дослідників, конфесійна проблема відіграла істотну роль у формуванні ідентичності українського козацтва в XVII ст. Пов'язано це було з поступовим перебранням козаками ролі головних оборонців православ'я в Речі Посполитій²²⁶. Від часу Брестської унії (1595 / 1596) становище православних в Короні та у Великому князівстві Литовському розпочало виразно погіршуватися. У тих єпархіях, владики яких висловилися за унію, духівництво і світські вірні перебували під постійним проуїним пресом. Подеколи це набувало форми сильного психологічного і навіть фізичного тиску без врахування чинника вибору сумління (закриття православних церков, позбавлення бенефіцію непіддатливих духовних, а часом і ув'язнення останніх тощо). Становище православних ускладнював факт порівняно швидкого розвитку контрреформації, прибічники якої прагнули до перетворення католицизму на панівну конфесію в державі. Генерально у православно-уніатських змаганнях римокатолики брали сторону останніх.

Розвиткові контрреформації в Речі Посполитій виразно сприяв король Зигмунт III (1587–1632). Його діяльність послаблювала не тільки позиції протестантських конфесій, але й завдавала одночасно удару по православних через наполегливе зміцнювання уніатської церкви. Номінаційна політика цього монарха на найвищій посаді держави разом із швидкою колонізацією магнатерії і руської шляхти, призвела до того, що вже в другій декаді XVII ст., особливо по смерті в 1608 р. київського воєводи Василя-Костянтина Острозького, серед представників православної конфесії бракувало впливових осіб, здатних успішно нейтралізувати впливи прибічників Брестської унії. В цій ситуації українське козацтво перейняло в Україні роль головного протектора православної церкви, а невдовзі – від другої декади XVII ст. – фактично розпочало змагатися за інтереси православ'я в цілій Речі Посполитій. У такий спосіб козацька старшина браталася принаймні з частиною руської шляхти, яка стояла на сторожі своєї «старожитньої» віри, а також з православним духівництвом.

Цей релігійний союз мав у дійсності також і політичне значення, що стало виразно помітно від того моменту, коли козаки істотно спричинилися до відновлення в Короні й у Великому князівстві Литовському православної ієрархії (1620), висвяченої в Україні єрусалимським патріархом Теофаном без королівської згоди²²⁷. Слід підкреслити роль, яку в процесі реалізації ідеї висвячення нових українських

²²⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 389–400; *Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford; New York 2001. – S. 129; *Brechunenko W.* Kozaczyzna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej (в друці); *Czech M.* Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII wieku w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia Orientalis*. – Т. 38. – 1989. – № 3–4, S. 583–584; *Franz M.* Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S. 209–226; Див. також: *Мозговий І. П.* Православна і філософська думка на Україні доби козаччини // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної конференції. – Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 218; *Рудакевич О. М.* Роль Запорізької Січі у формуванні української політичної культури // Там само. – С. 59–60. Пор. *Jakowenko N.* Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000. – S. 176–177.

²²⁷ *Plokhy S.* The Cossacks and Religion... – S. 113–116; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 80–82.

владик відіграв запорізький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, людина широких горизонтів, свідомо налаштована на укладення козаками союзу з вищим духівництвом, а також православною шляхтою²²⁸. Факт, що невизнані владою Речі Посполитої православні ієрархи²²⁹ з на чолі з київським митрополитом Йовом Борецьким були змушені шукати підтримки не тільки серед руської шляхти, але перш за все в середовищі українського козацтва, дедалі сильнішого й водночас свідомішого своєї потребності для Речі Посполитої²³⁰.

Хоча козацькі провідники часами трактували православне духівництво включно з вищою ієрархією інструментально (а може і саме православ'я²³¹), більшість з них добре розуміла ту роль, яку може зіграти релігія в згуртуванні козацтва. Серед запорізької старшини виразно зростало переконання, що в процесі згуртування та зміцнення козацтва вкрай необхідно спертися на тривке ідеологічне й культурне підґрунтя. Укладення Брестської унії та його наслідки призвели до того, що таким фундаментом могла стати православна віра, а також тісно з нею переплетена культура та історія руських земель, особливо та, що апелює до традиції Київської Русі²³². Так, у першій половині XVII ст. попри сильні внутрішні суперечності серед самих козаків, православ'я (а, може, навіть, більше сам факт заангажування до його оборони) було найважливішим об'єднальним елементом для козацтва. Від кінця другої декади XVII ст. серед козацьких пунктів, які виставлялися владам Речі Посполитої, регулярно з'являлися вимоги припинити переслідування православних. Нічого дивного, що від 1620-х рр. козаки дедалі частіше стають позитивними героями полемічної православної літератури, що будувало ще сильніший зв'язок між козаками й рештою православних в Речі Посполитій²³³. Варто зауважити, що таке згуртування вело до злагодження соціально-економічних протиріч між православною шляхтою з українських воєводств і козаками²³⁴.

Під кінець панування Зигмунта III позиція козаків серед українських православних була відверто домінантною. Слід згадати, що козацька старшина мала вирішальний вплив на вибори нового київського митрополита після смерті Йова Борецького (1631). З «помазання» козаків (і всупереч королю) новим зверхником київської Митрополії став Ісає Копинський, прибічник пошуку допомоги для православних Речі Посполитої в московського царя і власне серед козаків²³⁵. Тільки позитивна, на погляд Православної Церкви, зміна в політиці в часи нового короля Владислава IV (1632–1648) призвела до того, що радикальні елементи серед духівництва мушили поступитися прибічникам діалогу з владами Речі Посполитої,

²²⁸ Franz M. *Idea państwa Kozackiego ...* – S. 146–148.

²²⁹ Винятком був львівський владика Єремія Тиссаровський, який мав привілей на кафедрі від короля Зигмунта III.

²³⁰ Franz M. *Idea państwa Kozackiego ...* – S. 151

²³¹ З цієї проблеми див., наприклад: *Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródła) //Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego, Toruń, 2003. – S. 289–300.*

²³² Натомість православна шляхта з українських земель частіше покликала до традиції релігійної толеранції ягеллонських часів (особливо до Люблінської унії), яка давала українським землям доволі значну автономію, а всім громадянам Речі Посполитої гарантувала свободу віросповідання.

²³³ *Сас П.* Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // *Запорозьке козацтво...* – С. 239–244; *Chynczewska-Hennel T.* *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku.* – Warszawa, 1985. – S. 92 і наступні.

²³⁴ Джерелом цього конфлікту була пришвидшена з 1590-х рр. колонізація українських земель (*Щербак В. О.* *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* – Київ, 2000. – С. 43–46; *Jakowenko N.* *Historia Ukrainy ...* – S. 179–187; *Serczyk W. A.* *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.* – Kraków, 1984. – S. 85).

²³⁵ *Plochy S.* *The Cossacks and Religion ...* – S. 130.

очолюваним Петром Могилою. Однак зичливе ставлення до православних з боку Владислава IV вже не могло принципово виправити становище неуніатів. Як елекційний володар, Владислав не мав змоги накинати в цій справі (і в багатьох інших) свою волю магнатурі та шляхті, котрі дедалі більше підпадали під вплив контрреформаційних течій. Відтак постулат оборони православ'я «перед утисками ляхів» міг постійно бути одним із головних чинників згуртування козаків.

Це досконало розумів Богдан Хмельницький²³⁶. Попри багато виданих ним привілеїв православним монастирям і церквам, не можна сказати, щоб козацький гетьман був особливо релігійною людиною, хоча повністю це ніколи не зможемо до кінця з'ясувати. Декларований ним нерозривний зв'язок з православ'ям слід співвідносити з його політичними планами, дотичними майбутнього козацтва. Про це можуть свідчити, наприклад, листи до патріарха Никона від серпня 1653 р., в яких гетьман просив зверхника московського православ'я захисту проти «ляхів». Фактично Никон мав у цьому випадку зіграти роль посередника у визріванні союзу козаків з Росією, а конфесійна спільність була покликана суттєво полегшити справу²³⁷. Б. Хмельницький свідомо перебільшував ступінь православно-католицького антагонізму, аби успішніше вмотивувати козаків до боротьби з поляками. В закличному універсалі на марш «до Вісли» в 1648 р. козацький поводитир пов'язував релігійний конфлікт з соціальною напругою, а також прямо з національною проблемою: «це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господи Бога... рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готуйтеся зустрічати ляхів, цих ворогів наших і стародавньої віри нашої і нашого народу»²³⁸.

Не могло не бути нав'язування до конфесійних справ в чергових угодах, які козаки укладали з владами Речі Посполитої за життя Б. Хмельницького, а також після його смерті. «Релігійні статті» завжди були важливою частиною трактатів. У Зборівській угоді 1649 р. проголошувалося розв'язання проблеми ліквідації Брестської унії на найближчому сеймі, а також повернення православним їхніх давніх прав та церковних маєтків на території цілої Речі Посполитої. На підставі підписаної угоди київський православний митрополит мав посісти місце в сенаті. Більше того, в трьох українських воєводствах (київському, брацлавському і чернігівському), які отримували певну обмежену автономію в рамках Корони, земські уряди застережено для православної шляхти. Врешті, заборонялася діяльність єзуїтів у Києві «і по інших українських містах»²³⁹. Виразно помітно, що козацькі

²³⁶ Не можна до кінця погодитися з Янушем Качмарчиком, який вважав, що в першій фазі повстання релігійні справи мали для Б. Хмельницького більше значення. В дійсності гетьман початково висував перед владами Речі Посполитої дуже обмежені вимоги, дотичні православ'я, а конкретно домагався тільки повернення православним кількох церков, стосовно яких кілька років точилися суперечки з уніатами. Однак Б. Хмельницький від самого початку повстання наполегливо послуговувався пропагандою релігійного забарвлення, аби зміцнити мораль козаків й збудити їх до боротьби з поляками. Не відповідає дійсності й твердження, що в часи Владислава процес повернення православним церков і монастирів протікав без ускладнень (пор. *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996–1997. – Т. V–VI. – S. 160.*

²³⁷ Б. Хмельницький до патріарха Никона 9 і 12 серпня // *Материалы для истории Малой России. – Киев, 1853. – Т. 2. – № 8, 9. – С. 14–16*

²³⁸ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – Київ, 1998. – С. 242.

²³⁹ *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – S. 40.* Первісні козацькі вимоги, дотичні релігійних справ й представлені Янові Казимирові, заходили, однак, рішуче далі. Провідники козацтва, між іншим, хотіли включення до складу сенату ще двох (крім митрополита) православних владик, безумовної ліквідації Брестської унії, покарання тих, хто противився поверненню православної церкви її давніх святинь і маєтків (див. „*Punkta o potrzebach wojska zaporoskiego do Jego*

провідники вчергове виступали протекторами православ'я на терені всієї Речі Посполитої, хоча особливо цікавило їх його становище в Україні.

Як і більшість договорів між козаками і владами Речі Посполитої Зборівська угода була втілена не повністю. У цьому ж випадку істотною причиною недієздатності угоди стала нереалізованість деяких пунктів з релігійних питань. Латинські біскупки не погодилися на входження до складу сенату київського православного митрополита. Додамо, що так сталося всупереч тим старанням, яких докладали у цьому питанні королівський двір і сам Ян Казимир (1648–1668)²⁴⁰. Однак деякі релігійні жадання козаків, дотичні становища православ'я в Речі Посполитій, були позитивно задоволені самим королем. Згідно з буквою і духом зборівських домовленостей, Ян Казимир видав важливий для Православної Церкви універсал, яким затвердив «права і вольності грецької релігії руського народу»²⁴¹. Завдяки сприятливій політиці Яна Казимира православні формально отримали владу над двома єпархіями – перемиською та холмською, – про які багато років тривала суперечка з уніатами. Пізніше король видав також привілеї на інші вакантні православні кафедри²⁴². У такий спосіб православні посіли, принаймні формально, сім єпископств (включно з єпархією митрополита) й на короткий час здобули перевагу над уніатами. Слід підкреслити, що зборівські домовленості в релігійних справах стали істотним висхідним пунктом для творців Гадяцької угоди.

Однак в міжчасі дійшло до укладання Переяславської угоди (1654), яка ускладнила стосунки між козацькими провідниками й більшою частиною православної ієрархії Речі Посполитої. Тогочасне політичне зближення козаків з Росією, без сумніву, полегшила релігійна спорідненість. Православ'я було природним ідейним фундаментом угоди, укладеної в Переяславі між Б. Хмельницьким і посланцями царя Олексія Михайловича. Однак це не означало апробації цього порозуміння з боку православних владик київської митрополії. Останні на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, були лояльними стосовно влад Речі Посполитої. Ця лояльність випливала з того факту, що С. Косів та решта руських владик боялися втрати незалежності від московського патріархату²⁴³. Правда, укладення Переяславської угоди не означало негайного підпорядкування київської митрополії московському патріархові, але, без сумніву, було кроком в тому напрямку. С. Косів довго не хотів погоджуватися на присягу цареві, офіційно тлумачачи це тим, що йому не годиться складати її світському володарю. Заборонив присягати і своїм підданам. Але в кінцевому рахунку піддався тискові Б. Хмельницького²⁴⁴. Пізніше митрополит демонстрував виразну нехоть до представників Москви, світських і духовних.

Слід зазначити, що С. Косів перебував у складній ситуації. Як зверхник православ'я в Речі Посполитій він був опосередковано відповідальний за всі дії цезії, котрі знаходилися на території цієї держави. Натомість на практиці внаслідок

Крóлевськей Мо́щи...” // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 (далі ДБХ). – Київ, 1961. – № 68. – С. 120–122).

²⁴⁰ Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924. – S. 375–376; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki... – S. 161–162.

²⁴¹ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов (далі АВАК). – Вильно, 1908. – Т. 33. – № 262. – С. 372–375; A. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997. – S. 105–106; Częcik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław, 1978. – S. 138.

²⁴² Mironowicz A. Prawosławie i unia ... – S. 105–106.

²⁴³ Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski. – Białystok, 1999. – S. 87; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki... – S. 162.

²⁴⁴ Mironowicz A. Sylwester Kossow ... – S. 90–91; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki... – S. 162.

козацько-московського порозуміння Православна Церква виявилася поділеною на дві частини. Частина митрополичої єпархії, а також чернігівська єпархія перебували під контролем Б. Хмельницького та російської армії, решта єпархій – білоруська, луцька, львівська, перемиська – на час Переяславської угоди залишалися під контролем коронного та литовського військ. Спротив митрополита політиці Б. Хмельницького міг також виникати певною мірою з побоювання тих ймовірних утисків, яких могло зазнати від влад Речі Посполитої православне населення з територій, контрольованих останньою. Цей чинник, певно, не був вирішальним для формування відношення С. Косова до укладеної угоди. Бо митрополит активно старався отримати безпосередньо від царя Олексія підтвердження для київської митрополії наявних прав, і перед усім визнання юрисдикції над нею константинопольського патріарха. І хоча ця справа не була полагоджена в речіщі С. Косіва, однозначно, що цар не зробив формальних кроків, спрямованих на підпорядкування київської митрополії московському патріархові.

Релігійне питання в контексті стосунків між козацтвом і Річчю Посполитою мало не менше значення для російських влад. Олексій Михайлович та патріарх Никон цілеспрямовано надали релігійного виміру війні, яка розпочалася між Росією та Річчю Посполитою. На практиці то був старт процесу повного підпорядкування Москві київської митрополії. Це підтверджували дії Никона, який в 1654–1655 рр. самовільно ставив адміністраторів на вільні православні єпархії, які підлягали київському митрополитові, а також на уніатські єпархії, «вільні» у зв'язку зі втечами ординаторів перед російськими військами²⁴⁵. Суперечка про юрисдикцію київської митрополії мала пізніше певний вплив на сам факт укладення Гадяцької угоди, а також на її зміст. Фактично цей конфлікт заторкував також проблему залежності Козацької держави від Росії. Ще в березні 1657 р. Б. Хмельницький у листі до патріарха Никона просив підтримати перед царем постулат підтвердження всіх прав та маєтків київської митрополії. У цім листі гетьман, нав'язуючись до титулатури С. Косіва писав про нього як про «екзарха **святого** трону константинопольського»²⁴⁶. На цей лист, очевидно, не було позитивної відповіді ні з боку патріарха Никона, ні з боку царя Олексія Михайловича.

Тим часом упродовж чергових місяців 1657 р. міжнародне становище Козацької держави поступово погіршувалася. Попередні союзники Б. Хмельницького (від Раднотського трактату грудня 1656 р.) – Швеція та семигородський князь Ракоці – зазнавали поразок у боях з військами Яна Казимира та його прибічників. Козацькій старшині дошкуляла залежність від Росії. Звідси кроки Б. Хмельницького, спрямовані на тимчасову нормалізацію стосунків з владами Речі Посполитої. З цією метою гетьман погодився на переговори з польським монархом за посередництвом волинського каштеляна Казимира Беньовського²⁴⁷. По смерті Б. Хмельницького переговори продовжив новий гетьман Іван Виговський, виразно налаштований на

²⁴⁵ Mironowicz A. Sylwester KOssow... – S. 91–96; Wotoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – S. 213; Макарий. История Русской церкви. – Санкт–Петербург, 1883. – Т. 12. – С. 84–85.

²⁴⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт–Петербург, 1853. – № 48. – С. 98–99; Bendza M. Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987. – S. 148.

²⁴⁷ Б. Хмельницький до Яна Казимира 18 (28) квітня 1657 р. (ДБХ. – № 442. – С. 575–576). Пор.: той таки до Павла Сапеги 24 квітня (4 травня) 1657р. (ДБХ. – № 446. – С. 583–584); той таки до Станіслава Казимира Беньовського 9 (19) липня 1657 р. (ДБХ. – № 463. – С. 605), той таки до царя Олексія Михайловича 10 (20) липня 1657 р. (ДБХ. – № 464. – С. 608). Rawita–Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S. 10–12; Мицук Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 38.

зближення з Річчю Посполитою. Для польської ж сторони одним із головних мотивів переговорів були релігійні проблеми.

Становище православних в Речі Посполитій ускладнила несподівана смерть у квітні 1657 р. С. Косіва, який тішився великою повагою також у колах, зв'язаних з королівським двором. Про авторитет митрополита знали й у Москві, тому, між іншим, й не робили гвалтовних заходів для підпорядкування київської митрополії московському патріархові. Зрозуміло, що російські влади не відмовилися від цієї мети. Союзником Москви невдовзі став свіжо спечений чернігівський владика Лазар Баранович, хіротонія якого відбулася на початку 1657 р. в Молдові²⁴⁸. Після смерті С. Косова Б. Хмельницький на тимчасового адміністратора київської митрополії призначив власне Л. Барановича, одночасно назвавши термін виборів нового митрополита – 27 серпня 1657 р.²⁴⁹ Пізніше дата елекції була цілеспрямовано перенесена І. Виговським, який мірився на стільки зміцнити свою позицію в Козацькій державі, щоб добитися вибору свого кандидата²⁵⁰. В міжчасі московські послы намагалися відповідно вплинути на Л. Барановича, аби той визнав юрисдикцію патріарха Никона.

Хитка постава чернігівського владика, який в наступні місяці вже відверто буде боронити в Україні російські інтереси, призвела до того, що І. Виговський підтримав на виборах митрополита луцького владика Діонісія Балабана, лояльну супроти Речі Посполитої людину, а також прибічника незалежності київської митрополії від Москви. Елекція нового митрополита, датована 16 грудня 1657 р., мала полегшити Я. Виговському переговори з послами Яна Казимира. Бо ж кандидатура В. Балабана була узгоджена з польським монархом, а до її проштовхування підключився королівський переговорник Беньовський. Додати слід, що Д. Балабан отримав після елекції офіційне благословення від константинопольського патріарха, що теж якоюсь мірою зміцнювало незалежність київської митрополії від Москви²⁵¹.

Основний етап переговорів, які передували укладанню Гадяцької угоди відбувся влітку 1658 р. Серед релігійних вимог, виголошених козацькими послами в розмовах з Беньовським у червні 1658 р. в Гощі, були жадання ліквідації Брестської унії, членства в Сенаті київського православного митрополита, а також львівського й луцького владик. Йшлося про ординаторів єпархій, які тоді однозначно розглядалися як православні, і які не оспорювано з уніатами. Крім того, посланці домагалися рівнозначного трактування православних і католиків, особливо в питаннях вільного доступу до земських і міських урядів, а також сенаторських функцій. Однак в українських воєводствах земські гідності мали відійти православним. Вимагалось також повернути православним усі церкви та монастирі, забрані уніатами, що мало бути допильноване спеціальними комісарами. Посланці хотіли, щоб у розгляді духовних справ у Коронному та Литовському трибуналах брали участь представники трьох перелічених вище православних єпархій. Могілянська колегія мала бути єдиною вищою школою в Києві, а понад те, жадано заснування подібної

²⁴⁸ Висвячення Л. Барановича на єпископа відбулося в Молдові, бо С. Косів хотів уникнути участі в цій події представників Москви (Mironowicz A. Sylwester Kossow ... – S. 112.

²⁴⁹ Praszko J. De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655-1665. – Romae, 1944. – S. 62

²⁵⁰ Парадоксально, але привілей І. Виговського, наданий 29 серпня (8 вересня) 1657 р. Л. Барановичу на володіння монастирем в Новгороді–Сіверському, може свідчити, що новий гетьман відразу по смерті Б. Хмельницького не бачив чернігівського владика кандидатом на гідність митрополита. Цим наданням міг намагатися задовольнити аспірації Л. Барановича й приписати його чуйність в змаганнях за київську митрополію (Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII . – Львів, 1994. – № 8. – С. 27.)

²⁵¹ Praszko J. De Ecclesia... – S. 63; Макарий История русской церкви. – С. 535–545; Mironowicz A. Sylwester Kossow... – S. 112–113.

православної освітньої інституції в одному з міст Великого князівства Литовського. Більшість цих вимог була прийнята королівськими послами так би мовити у «першому наближенні». Тільки в питанні Брестської унії Павло Тетеря, який представляв у Гощі козаків, під натиском Бенювського відійшов на час з вимоги безоглядної її ліквідації²⁵².

Як відомо, угоду між Козацькою державою і Річчю Посполитою було підписано під Гадячем 16 вересня 1658 р. У промові, яку виголосив перед цим дійством королівський посол Бенювський, містилися цікаві фрагменти, присвячені становищу православних на українських землях після Переяславської угоди. Звертаючись до козацької старшини, волинський каштелян так оцінював наслідки цього порозуміння та роль Росії: «Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилилися, бо ви грецьку релігію тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п'ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів деградує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик та ченців ув'язнює, як ігумена київського Хіпача, недавно замкнув, а коли баче скарби церковні, швидко на свій пожиток звертає»²⁵³. Промова Бенювського призвела до того, що крига скресла й укладення угоди прискорилося. Вважається, що істотну роль в устійненні тексту угоди, зокрема і в пунктах, що заторкують релігійні питання, відіграв один з найближчих співпрацівників І. Виговського аріанин, а потім православний Юрій Немирич. Він також був головним творцем концепції триєдиної Речі Посполитої²⁵⁴.

Згідно з текстом угоди мусило з'явитися обдароване широкою автономією Велике князівство Руське, яке перетворювалося на одну з трьох складових Речі Посполитої. Православ'я та його прибічники мали відігравати в ньому особливу роль. Їм належала монополія на сповнення сенаторських функцій, пов'язаних з київським, брацлавським та чернігівським воєводствами²⁵⁵. Одночасно вирішено повернути католицькій шляхті маєтки, конфісковані раніше й локалізовані в Україні та на сході Великого князівства Литовського²⁵⁶. Це мало стати важливим аргументом, щоб отримати підтримку угоди з боку католиків.

Душе широко в документі під назвою «Комісія Гадяцька» описано статус православ'я в Речі Посполитій. Релігійні проблеми, без сумніву, продовжували тоді для козаків бути дуже важливими. Особливо багато важили вони для головних творців угоди з козацького боку. Як І. Виговський, так і Ю. Немирич давали собі раду з того, що Москва буде підважувати угоду й послаблювати позицію гетьмана, уживаючи релігійну агітацію.

²⁵² „Puncta na suplikę wojska zaporoskiego przez wielmożnego kasztelana wołyńskiego i urodzonego Pawła Teterę od hetmana zaporoskiego delegowanego, namówione...”, 25 червня (5 липня) 1658 г. в Гощі (Герасимчук В. Матеріали до історії... – № 65. – С. 85–87. Пор. Praszko J. De Ecclesia... – S. 68; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 150.

²⁵³ [W. Kochowski], *Historia panowania Jana Kazimierza*. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 361–362; Tomkiewicz W. *Unia hadziacka // Sprawy Narodowościowe*. – 1937. – R 11. – № 1–2. – С. 16; Rawita Gawroński F. *Poselstwo Bieniowskiego ...* – С. 74; пор. Kubala L. *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*. – Lwów, 1922. – С. 114–115.

²⁵⁴ Kot S. Jerzy Niemirycz. *W 300-lecie ugody hadziackiej*. – Paryż, 1960. – С. 40; Tazbir J. Jerzy Niemirycz – współtwórca ugody hadziackiej // *Tazbir J. Świat panów Pasków. Eseje i studia*. – Łódź, 1986. – С. 373–375.

²⁵⁵ Хоча в одній з версій тексту угоди йшлося про те, що така монополія стосувалася тільки Київського воєводства, а у Брацлавському та Чернігівському сенаторські гідності мали даватися на альтернативних засадах (почергово православним і католикам). (*Ugody polsko-ukraińskie ...* – С. 50–51).

²⁵⁶ *Ugody polsko-ukraińskie...* – С. 58.

За духом і буквою ухваленої в Гадячі угоди, православ'я урівнювалося в правах з римською церквою. Прибічникам православ'я можна було відправляти треби не тільки в церквах, але «також на сеймах..., трибуналах», брати участь у публічних процесіях. Усі маєтності та святині, перше фундовані як православні, мали бути забрані в уніатів, чим займалася б спеціальна мішана комісія, яка репрезентувала б обидві сторони, козацьку й королівську. Вірні православні від цього моменту отримували можливість побудови нових церков, монастирів, а також шкіл та друкарень. Король погоджувався на утворення православної академії в Києві, яка б тішилася вольностями, подібними до Ягеллонського університету. У зв'язку з цим у місті належало ліквідувати всі інші школи (неправославні). Київ мав відігравати роль не тільки політичної, але й духовної та культурної столиці Великого князівства Руського. Друга вища православна школа могла постати в одному з литовських міст. Миряни позбавлялися юрисдикції над духовними за винятком церковних ієрархів. У містах доступ до влад мали як римокатолики, так і православні. Показово, що зовсім забуто про представників інших конфесій, головно протестантів.

Під час переговорів виникали протиріччя з питання ліквідації Брестської унії, що теж зазначено в підписаному документі: «А унія, яка доти Речі Посполитій шкодила, зноситься як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православної грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундушів створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів як і його королівської мосці й власних дідичних жодним способом і силою цією комісії не повинен, і не може вічними часами». Одночасно дозволено існування латинських церков в українських воєводствах. Інший контроверсійний запис передбачав включення вже практично всіх православних владик до складу сенату. Йшлося про київського митрополита, а також луцького, львівського, перемиського, холмського, мстиславського (білоруського) єпископів. Показово, що в цьому списку не було згадано лише чернігівського владика, яким тоді був прибічник співпраці з Росією Лазар Баранович. Слід додати, що київський митрополит мав сідати в сенаті місце відразу після львівського латинського архієпископа, а решта православних владик «по біскупях (римо-католицьких. – Авт.) своїх повітів»²⁵⁷.

Аналізуючи первісний текст Гадяцької угоди, легко зауважити, що в релігійних питаннях козаки отримали навіть більше, ніж хотіли від імені І. Виговського та Ю. Немирича їхні послі до часу перемовин в Гощі. Зумовлено це було тим тиском з боку черні, під яким перебували козацькі провідники та королівські переговорники в останні години перед підписанням остаточної угоди²⁵⁸. Гадяцька угода нав'язувала до колишнього Зборівського миру, особливо в питанні статусу православ'я в Речі Посполитій²⁵⁹. Однак її норми йшли далі, і передусім були набагато конкретнішими, що давало більшу надію на їхнє втілення. При цьому угоду

²⁵⁷ Оригінальний текст Гадяцької угоди в його первісному звучанні (ще перед змінами, внесеними сеймом 1659 р.) див. в: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – № 402. – S. 281–290 і 293–305. Інший текст з невеликими відмінностями див.: *Гарасимчук В.* Матеріали до історії... – № 88. – С. 112–119; *Ugody polsko-ukraińskie...* – S. 48–63; *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687).* – Київ, 2004. – № 3. – С. 33–39. Пор. з реляцією про укладену під Гадячем угоду від 18 вересня 1658 р. (*Гарасимчук В.* Матеріали до історії... – № 90. – С. 121–122). Див також: *Kubala L.* *Wojny duńskie...* – S. 120–122; *Mironowicz A.* *Prawosławie i unia ...* – S. 154–155; *Tomkiewicz W.* *Unia hadziacka ...* – S. 19–20.

²⁵⁸ Rawita Gawroński F. *Poselstwo Cieniewskiego ...* – S. 76–77.

²⁵⁹ Це зауважив С. Плохий (*Ploky S.* *The Cossacks and Religion ...* – P. 63).

обидві сторони укладали все таки меншою мірою під тиском поточних подій, а більше з думкою про майбутнє. Так, принаймні, були налаштовані творці цієї угоди.

Такого широкого й перспективного погляду бракувало, однак, більшості польської шляхти, а також козацькій старшині, тим паче черні. Звідси складнощі зі впровадженням порозуміння в життя. Варто також пам'ятати, що послідовні й масштабні заходи проти Гадяцької угоди, а фактично проти І. Виговського та його союзників у середовищі старшини, провадила Росія. Це мало серйозний вплив на подальший розвиток подій. Поступки козакам з боку королівських послів підштовхнули до дій прибічників контрреформації в Речі Посполитій. Провідником опозиції був папський нунцій у Варшаві Піотр Відоні, який з жахом інформував римську курію про значні поступки королівських послів в релігійних справах. Особливий спротив нунція викликав запис в угоді про ліквідацію Брестської унії. Відтак захисту уніатської церкви П. Відоні присвятив найбільше зусиль упродовж місяців, що залишалися до сейму, який мав затвердити укладену угоду²⁶⁰.

Під впливом нунція Ян Казимир вирішив вислати до І. Виговського нове посольство, яке мало добитися пом'якшення в Гадяцькій угоді статей, дотичних унії. Одночасно король застеріг П. Відоні, що його дії можуть принести католикам більше шкоди, ніж користі²⁶¹. Нова місія, скерована до Чигирини й розпочата з наказу монарха знову Беньовським, закінчилася поразкою. Внаслідок, крім усього, погіршення становища І. Виговського через московські інтриги. З огляду на дедалі потужнішу опозицію серед козаків, гетьман не міг собі дозволити тоді жодних поступок полякам²⁶².

У цій ситуації нунцій і король повернулися до концепції скликання спільного собору православних та уніатів, під час якого були б розглянуті взаємні претензії. Від початку 20-х рр. XVII ст. ідея такого синоду час від часу виникала в Речі Посполитій. Однак слід твердо підкреслити, що через взаємну ворожнечу більшості православних та уніатів такі засідання були приречені на поразку. Взагалі по обидва боки не бракувало осіб схильних до діалогу, але перебували вони у явній меншості. Серед православних до цієї групи слід зарахувати Павла Тетерю, Юрія Немирича і, певно, теж Івана Виговського та митрополита Балабана²⁶³. На практиці згода нунція на скликання спільного синоду (на що Рим ніколи раніше не йшов) впливала з бажання виграти час. Це також свідчить про те, які тяжкі часи переживала тоді уніатська церква. Значна частина римокатоликів, в тому числі й частина біскупів, була готова пожертвувати Брестською унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків із козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні латинської церкви.

Через сумніви, які породжував серед частини католиків Гадяцький трактат, в останні місяці 1658 р. виникла ідея нової релігійної унії між тогочасними уніатами та православними Речі Посполитої. Творцями такої ідеї були Беньовський, Тетеря, а

²⁶⁰ Реляції П. Відоні, в яких він пише про свої заходи, спрямовані на захист уніатської церкви в Речі Посполитій див.: *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* / ed. A. Welykyj. – Romae, 1963. – Т. 9 (1657–1659). – С. 147; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 72; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 155; *Chynczewska-Hennel T. Troska nuncjuszy o Unię w Rzeczypospolitej XVII wieku // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa 2001. – Т. 11–12. – С. 164–165.

²⁶¹ Реляція П. Відоні від 23 листопада 1658 р. (*Litterae nuntiorum...* – 4430. – Т. 9. – С. 195–197; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 78–79; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 158–159).

²⁶² *Rawita Gawroński F. Poselstwo Bieniowskiego ...* – С. 79; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 79.

²⁶³ Реляції нунція від 8 листопада 1658 р., 5 січня 1659 р., 12 квітня 1659 г. (*Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4417, 4462, 4504. – С. 181–182, 214–215, 241–245; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 161–164.

також наблизений до Виговського православний чернігівський архімандрит Ян Джозеф Мещерський. На зламі 1658–1659 рр. проект в загальних рисах було представлено Яну Казимиру. Згідно з планами, уніати мали насамперед визнати зверхність київського православного митрополита. Натомість православні ієрархи вислали б до папи своїх посланців для опрацювання засад релігійного порозуміння між київським митрополитом і латинською церквою. Православні владики з Русі у свою чергу також мусили поклопотатися про визнання такої згоди старожитніми патріархами. Коли б здобути його не вдалося мали змагатися до створення нового патріархату, юрисдикція якого охоплювала б землі Речі Посполитої. Такий патріархат якоюсь мірою був би залежним від Риму. У такий спосіб реанімувалася ідея, яка в розширеній формі з'явилася в часи панування Владислава IV. Очевидно цей план був спрямований на порятунок уніатської церкви й водночас на ліквідацію релігійної напруги в Речі Посполитій, а особливо на руських землях. Папство, однак, традиційно з неохотою підходило до ініціатив, народжуваних поза римською курією. А без підтримки нунція важко було очікувати, що цей унійний проект матиме шанси на реалізацію. Відтак він фактично повис у повітрі²⁶⁴.

Інший унійний план представив тоді ж уніатський холмський біскуп Якуб Суша. Однак цей план не можна визнати компромісним, хоча б тільки тому, що його було нереально втілити. Я. Суша окреслив в ньому причини розірвання єдності. Описуючи трагічний стан православної церкви перед Брестською унією стверджував, що унія приносить русинам винятково користь. Важко було очікувати, що уніатський владики переконає цим православному сторону, навіть, коли б йому негайно вдалося вплинути на гетьмана І. Виговського, до якого він вислав розлогий лист у цій справі²⁶⁵.

Сейм, під час якого мала відбутися ратифікація Гадяцької угоди, король скликав на 17 березня²⁶⁶. На сейм крім численного козацького посольства²⁶⁷, прибули також православні владики. Не вистачало тільки Л. Барановича, який буцімто лежав у Печерському монастирі, звалений хворобою²⁶⁸. Для обізнаних з українською ситуацією не було однак таємницею, що чернігівський владики належав тоді до прибічників співпраці з Росією й саме тому не з'явився у Варшаві. Решта православних єпископів відзначалися лояльністю до влад Речі Посполитої. На сеймі не бракувало й уніатських ієрархів, які змагалися про існування своєї церкви²⁶⁹. Усі вони, на чолі з митрополитом Габрієлем Колендою, перебували в тісному контакті з нунцієм П. Відоні. Під час кулуарних дискусій уніатські єпископи заявляли, що визнають зверхність Д. Балабана, якщо той разом з іншими православними владиками київської митрополії визнає юрисдикцію папи, навіть, якщо це мало

²⁶⁴ Луцький біскуп Ян Виджга до нунція П. Відоні 8 квітня 1659 р. (*Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*. – Romae, 1973. – Т. 2 (1641–1664). – № 96. – С. 156; *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 116; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 164–165; *Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – С. 214–215.

²⁶⁵ Меморіал Я. Суші, скерований до І. Виговського 8 березня 1659 р. (*Litterae episcoporum...* – № 94. – С. 132–155; Обговорення див. *Praszko J. De Ecclesia...* – С. 118–125; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 166–168.

²⁶⁶ Розпочався з кількадечним запізненням.

²⁶⁷ Козацьке посольство, за різними реляціями, налічувало від 200 до 400 осіб. Без сумніву, це свідчило про те значення, яке І. Виговський та його прибічники серед козацької старшини хотіли надати новій угоді ([W. Kochowski], *Historia...* – Т. 2. – С. 28–29; *Kubala L. Wojny duńskie...* – С. 238.

²⁶⁸ Реляція нунція від 12 квітня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4504. – С. 241–245; *Макаруй. История Русской церкви*. – Т. 12. – С. 552–553; *Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa...* – С. 214, 216.

²⁶⁹ Реляція нунція від 15 березня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4488. – С. 227–228; *Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa* – С. 214.

відбутися таємно. У такій ситуації термін «Брестська унія» втрачав би будь-який сенс, а відтак була б виконана важлива козацька вимога – дотична ліквідації унії. Одночасно уніатські владики говорили про невідворотність скликання православно–уніатського синоду²⁷⁰.

Ключове значення для подальшого розвитку подій мали переговори з посланцями І. Виговського. Козацькі послы привезли додаткові вимоги, значна частина яких стосувалася релігійних справ. Висування нових пунктів було наслідком погіршення становища І. Виговського в Козацькій державі. Так на практиці й одна й друга сторона прагнули ревізії Гадяцької угоди. Проблема полягала, однак в тому, що рухалися вони в протилежному напрямку. Прикметно, що на першому місці в «Сумаріуші пунктів та покірних прохань»²⁷¹, представлених козацькими послами на сеймі 1659 р., перший пункт торкався «релігії грецької»: «Просить його місць пан гетьман з усім Військом, аби згідно з Комісією Гадяцькою унія де факто була знесена, грецька релігія заспокоєна й увесь народ руський замирений залишився».

В деталях козаки домагалися не тільки формального застереження, що кожний, хто буде «уніатів ховати», підлягатиме карі інфамії та конфіскації маєтків «Великого князівства Руського його мосці пану гетьманові Війська Запорізького невідкладно» Як видно, у справі унії не могло бути тоді жодного компромісу. Навпаки, козацькі провідники передбачили для ліквідації унії в Речі Посполитій конкретну процедуру. Послы І. Виговського ждали також негайно відібрати в уніатів й передати православним колишні їхні «єпископії з катедрами й маєтками», архімандрії, ігуменства та всі церкви «по містах і селах його королівської мосці та шляхетських». Стосувалося це й інших маєтків, записаних колись Костянтином Острозьким на Острозьку академію. Єзуїти мали повністю забратися з українських воєводств. Поверненням сакральних об'єктів та церковних маєтків мали зайнятися комісари, чию діяльність контролював би інстигатор Князівства Руського. Той таки інстигатор та його заступник (віцеінстигатор) отримували право позиватися в сеймовому суді та трибуналі на тих осіб, котрі чинили б православним будь-які кривди чи пробували заволодіти їхніми маєтками як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському. Становище православної церкви мало бути підтверджене відповідними привілеями. Послы І. Виговського вимагали також одночасного ухвалення сеймової конституції про те, що латинське духовництво не має жодної влади над православним духовництвом (це мало стосуватися також судових прав). Актуальною далі залишалася проблема прийняття до сенату перелічених у Гадяцькій угоді православних владик, а додатково в недалекому майбутньому й володимирського єпископа, вже не уніата. З конкретних вимог постулювалося знесення інфамії з перемиського владика і шляхти, яка його підтримувала. Задоволення усіх цих побажань мало відкрити дорогу до спорядження гетьманом послів до папи й цісаря й призвести до скликання спільного православно-уніатського синоду.

Додаймо, що доповненням до побажань І. Виговського, поданих через послів, був окремий список захоплених уніатами сакральних об'єктів, що їх (об'єкти) належало повернути православним. Тут перелічувалися всі найважливіші монастирі та церкви у низці важливих міст, а також єпархії, які тоді перебували під контролем уніатів²⁷².

²⁷⁰ Реляція нунція від 24 травня 1659 р. // *Litterae nuntiorum...* – Т. 9. – № 4537. – С. 277–278; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – С. 169; *Wolozyn J. W. Problematyka...* – С. 214.

²⁷¹ Виданий в: Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. / вид. Д. Оляничин // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 329–339;

²⁷² Матеріали для історії... – № 75. – І. 130–133. Пор. *Гарасимчук В. Матеріали...* – № 94. – №. 130–132.

Виявилося, що поступливість з боку більшості сенаторів і шляхти є значною. Просто боялися поновлення політичного та мілітарного союзу козаків з Росією. Можливо, деяких не до кінця згідних зумів переконати своєю захопливою промовою, виголошеною 23 квітня, Ю. Немирич. Київський підкоморій, головний творець концепції триєдиної Речі Посполитої, намагався поширити в посольській ізбі візію згоди між Коронаю та Україною²⁷³. Очевидно поволі визрівало усвідомлення необхідності ревізії попередньої політики стосовно козацтва. Хоча, з іншого боку, напевно частина шляхти мала таку ж думку як головний польський неогоціант Гадяцької угоди Беньовський. Він вважав, що слід погодитися на всі козацькі вимоги, а за сприятливих обставин поновити переговори принаймні щодо частини з них, чи, зрештою, припинити їх втілювати. Ці слова були виголошені головню в контексті козацької вимоги знести Брестську унію²⁷⁴. Однак, можливо, що Беньовський говорив не досить щиро, лише хотів схилити до затвердження угоди тих сенаторів, які противилися їй далі.

Слід підкреслити, що поступливість в релігійних питаннях значної частини сенаторів та шляхти була виразно більшою ніж коли-небудь раніше. Згодилися навіть прийняти православних владик до числа сенаторів, хоча схоже рішення ще Зборівської угоди виявилось неможливо реалізувати²⁷⁵. Головним спірним пунктом залишалася, однак, справа Брестської унії. Якби не дійшло до її ліквідації, слід було модифікувати кілька інших вимог, поданих через козацьких послів. Після початкової непоступливості посланців І. Виговського з'явилася ідея ліквідації уніатської церкви шляхом прилучення уніатів до римо-католицької церкви. Пропозицію підтримали деякі латинські єпископи (краківський Анджей Тржебіцький та луцький Ян Видзга), однак її рішуче відкинули нунцій та найзацікавленіші особи – уніатські єпископи²⁷⁶.

У кінцевому рахунку Ян Казимір вирішив вислати чергового посла до Чигирини, щоб схилити І. Виговського до поступок в цьому найконтroversійнішому питанні²⁷⁷. Ситуація гетьмана була настільки складною, що він не міг дозволити собі зірвати переговори з поляками, бо це означало б політичну поразку й неминуче призвело до його падіння. Крім того, королівський посол приніс І. Виговському і багатьом з козацької старшини обіцянку швидких земельних надань, заповідав нобілітацію та посідання земських урядів для низки козацьких провідників²⁷⁸. Тому І. Виговський остаточно наважився на компромісне розв'язання, хоча, як пізніше виявилось, це не врятувало його гетьманської влади. Гетьман погодився на ліквідацію уніатської церкви винятково на території Великого князівства Руського, а саме у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. На решті території

²⁷³ Публікацію промови Ю. Немирича див.: *Kot S. Jerzy Niemirycz...* – S. 70–73. Пор. *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 85.

²⁷⁴ *Kubala L. Wojny duńskie ...* – S. 252–253.

²⁷⁵ При цьому було аргументовано, що залучення православних владик до складу сенату тісніше прив'яже їх до Речі Посполитої. Могло також корисно вплинути на настрої руського населення. Натомість, як завжди, противниками зарахування православних ієрархів до числа сенаторів були латинські єпископи (*Wolozyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 218).

²⁷⁶ Г. Коленда до папи Олександра VII 24 травня 1659 р. // *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* / ed. A. Theiner. – Romae, 1863. – Т. 3. – S. 547–548; *Wolozyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 216; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* – S. 175–176.

²⁷⁷ Це сталося 12 квітня 1659 р. У зв'язку зі хворобою Беньовського до І. Виговського було відправлено Кшиштофа Перетятковича, одного з помічників волинського каштеляна (*Tomkiewicz W. Unia hadziacka ...* – S. 23; *Praszko J. De Ecclesia...* – S. 88).

²⁷⁸ Сам І. Виговський, крім гідності гетьмана Великого князівства Руського й титулу київського воєводи, отримав барське та любомльське староства. Також йому було обіцяно все сіверське князівство після повернення тих земель від Росії. Ряд надань отримали і його кривні та прибічники (див.: *Volumina legum / wyd. I. Ohryzko/*. – Sankt Petersburg, 1859. – Т. 4. – S. 302–305; *Kubala L. Wojny duńskie...* – S. 241–242; *Tomkiewicz W. Unia hadziacka ...* – S. 24–25).

унія мала існувати далі, тільки що дуже послаблена через повернення низки церков і монастирів православної церкви, що мало наступити упродовж півріччя від дня затвердження угоди сеймом²⁷⁹.

Апробований 12 (22) травня 1659 р. представниками обох сторін текст Гадяцької угоди різнився кількома пунктами від того, який було прийнято у вересні минулого року. Зазнали змін перш за все (але не тільки) «релігійні пункти». Релігійним справам присвячено в ньому дуже багато, біля 1/3 тексту. Про уніатську церкву в сеймовій конституції «Комісія Гадяцька» говорилося дуже загадково., не уживаючи взагалі терміну «унія», що, очевидно, мало послабити стиль цього акту: «Цій вірі, яка проти віри православної грецької, і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жодний з духовного та світського станів церкви, монастирі, фондуші фондувати, розвивати й примножувати будь-яким способом не може в маєтностях як духовних, так і його королівської милості і власних дідичних і цій комісії не буде повинен на вічні часи». Так, на практиці було заборонено на майбутнє будь-які уніатські фундації. Якби ця конституція була втілена, то уніатська церква була приречена на животіння, тим більше, що в тексті документу одночасно проголошувалося повернення православним їхніх давніх святинь, монастирів та маєтків упродовж 6-ти місяців після ратифікації угоди. Виразну перевагу прибічників православ'я над уніатами мав забезпечити також запис про прийняття православних владик до складу сенату. Слід також додати, що порівняно з первісною версією угоди було змінено запис, дотичний обіймання сенаторських гідностей в українських воєводствах. Згідно з порозумінням 1658 р. усі сенаторські функції у Великому князівстві Руському мали відійти православним. Конституція 1659 р. обмежила територію тільки до київського воєводства, натомість у решті – Брацлавському й Чернігівському – сенаторські уряди мали роздаватися на альтернативних засадах (поперемінно православний і католик) з визнанням прав наявних сенаторів (ними були винятково католики)²⁸⁰.

30 травня 1659 р. Ян Казимір, нав'язуючись до затвердженої через сейм Гадяцької угоди, видав універсал, яким підтвердив православним їхні привілеї. Одночасно забороняв чинити будь-які кривди «грецькому духівництву»²⁸¹. Разом із затвердженням Гадяцької угоди сейм призначив комісію, яка мала здійснити повернення православної церкви сакральних об'єктів. У ній явно переважали католики (до неї було вибрано також латинських духовних), хоча входили й православні послі²⁸². Такий склад комісії вказував на складнощі, до яких неминуче мусило дійти після початку акції повернення. Зрештою, у зв'язку зі швидким укладанням Гадяцької угоди комісари припинили свою діяльність²⁸³.

Під впливом нунція Відоні більшість латинських біскупів склала протестацію проти пунктів тексту «Гадяцької комісії», які заторкували релігійні проблеми. Окрему протестацію написав познанський біскуп Войцех Толібовський. Протестацію уклав і сам нунцій. Фактично ці жести значили не багато, й майже не вплинули на подальший розвиток подій, тим більше, що свою протестацію біскупи вписали тільки

²⁷⁹ Praszko J. De Ecclesia... – S. 89; Tomkiewicz W. Unia hadziacka ... – S. 23–24; Mironowicz A. Prawosławie i unia... – S. 172.

²⁸⁰ Volumina legum. – T. 4. – S. 297–298. Поп.: Герасимчук В. Матеріали до історії... – № 93. – С. 126–130; Tomkiewicz W. Unia hadziacka ... – S. 24; Mironowicz A. Prawosławie i unia ... – S. 177–178.

²⁸¹ Bendza M. Tendencje... – S. 29; Kubala L. Wojny duńskie ... – S. 245.

²⁸² Volumina legum. – T. 4. – S. 301.

²⁸³ Православні зуміли внаслідок діяльності комісії заволодіти між іншим церквами в Любліні, Городлі, Красноставі, Грубешові (Mironowicz A. Prawosławie... – S. 187–188. Поп. Praszko J. De Ecclesia... – S. 98–99.

до актів варшавської капітули, а не до канцелярських книг²⁸⁴. Латинські ієрархи не хотіли виразніше шкодити свіжоукладеному порозумінню, але водночас їм необхідно було, щоб показати свою вірність апостольській Столиці. Натомість сильніше, що природно, протестували проти пунктів угоди, дотичних Брестської унії, уніатські владики: адміністратор уніатської метрополії, полоцький архієпископ Габріель Колена, а також володимирський єпископ Ян Потій²⁸⁵.

Однак, найбільше значення для майбутнього Гадяцької угоди мали події, які розгорталися в Україні. Значну роль в перекресленні гадяцького порозуміння відіграла Москва, яка в пропаганді проти І. Виговського постійно висувала на передній план релігійне гасло. Потужне військове втручання з боку Росії, а також щоразу більший хаос у середовищі козацтва призвели до падіння гетьмана, який у вересні 1659 р. зрікся булави й зі страху за своє життя подався з України. У мирній угоді, яку в жовтні того ж року підписав з посланцями царя Олексія новий український гетьман Юрій Хмельницький, був між іншим і пункт, що київський митрополит має підлягати юрисдикції московського патріарха. Без підтримки гетьмана митрополит Д. Балабан не був у спроможний успішно боротися за незалежність метрополії. Проте, як людина з оточення І. Виговського він фактично був вимушений залишити Київ й перебратися на терени, контрольовані коронною армією. Його місце невдовзі посів вірний Москві владику Л. Баранович²⁸⁶.

Падіння І. Виговського не тільки перекреслило триалістичну концепцію Речі Посполитої, як показало майбутнє, крах Гадяцької угоди призвів до виразного послаблення впливів православ'я в Речі Посполитій й одночасно до швидкого розвитку уніатської церкви. У наступні декади розділене українське козацтво не відіграло вже великої ролі в обороні Церкви. Протектором православ'я в Речі Посполитій після Гримултовського миру (1686) стали російські царі. Цей факт, як і остаточне вмонтування київської метрополії до московського патріархату (1686), а також резидування православних київських митрополитів на території Росії прискорили заходи польських королів, спрямовані на розвиток в Речі Посполитій уніатської церкви коштом православ'я.

Юрій Немирич — визначний український державний

і політичний діяч середини XVII століття

Віра Жук

6 (16) вересня 1658 року в обозі під Гадячем була підписана Гадяцька угода (Гадяцький трактат) між представниками Корони Польської і Великого князівства Литовського з одного боку та гетьманом і Військом Запорозьким — з другого про входження до складу Речі Посполитої козацької держави — Великого князівства Руського (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) на федеративних засадах, зберігаючи гетьманське правління. Унія мала бути скасована. Православна Церква урівнювалася у правах із католицькою. При підписанні цього

²⁸⁴ *Vetera monumenta ...* – Т. 3. – S. 544–547; *Litterae episcoporum ...* – Т. 2. – № 106, 108, 109. – S. 163–164, 166–173; *Mironowicz A. Prawosławie i unia ...* – S. 181–182; *Praszko J. De Ecclesia ...* – S. 92–93; *Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa ...* – S. 219.

²⁸⁵ Цікаво, що обидва владики склали протестацію в кінці вересня 1659 р. (*Litterae episcoporum ...* – Т. 2. – № 111. – S. 174–175.

²⁸⁶ *Mironowicz A. Prawosławie i unia ...* – S. 185–186.